

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

29421

JÄMTLAND

Ragunda

3/12 1974

Lindberg, Erik Jonas, 1974

Svar på ULMA:s frågelista M 82 Matordning
och bordsseder

20 bl.4:o

29421

Matordning och bordsseder.

Lista M 82.

I matordning.

1/" Gå te bosch - sätä sä te bosch " gå till bordet
sätta sig till / vid / bordet, detta var de vanligaste beteck-
ningarna för måltid.

2/." Renä typpröra " rena hönsröran - " Karula grötn "
hoprötts av diverse, dåligt kryddat o.s.v. - M " Bå s8mta å
ällt " både som och allt = utforskningsbart innehåll - allt
annat än smakligt." Bli mätt tå å si ä " blir mätt av att se
det. " Lagommt ått svyna " lagom / mat / till svinen. " Jett
trugä te sä ä " Måste truga i sig det. " N anrättning s8m
faan skulä spy ått " en anrättning, som fan skulle spy åt.
" Gatt äta tå ä män spyddä sään " måste / blev nödsakad äta
av det - men spydde sedan / efteråt /." Renä julk8stn " re-
na julkosten = högsta tänkbara betygsättning av god mat. -
" Ha va na å bi på " det var något, som var dels mycket mät-
tande - tillika höll hungern borta ovanligt länge.

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 82

medas -

3/. "Mat-tin" mattid, "Matdax" matdags = dags att äta." Fruk8stdax" frukostdags, "Medastin" middagstid. - "Ti f8r afftva:n" tid för aftonvarden." Grötdax" dags att äta kvällsgröten - förr ett obligatoriskt kvällsmål - "Kvällsvaln" kvällvarden kunde också förekomma - dock ej så vanligt.

4/." Öffft" var vanligaste beteckningen för tiden mellan två måltider." Långöffta" kallades rätt så vanligt tiden mellan frukost och middag - det var ju också den längsta dätida tiden mellan två måltider.

5/." Jett räddä livä" måste rädda livet = stilla den värsta hungern.

6/.Åldringar, som själva upplevat nödår, berättade om, att man rätt så ofta låg - hungerutmattade - och då gick upp när man inte kunde uthärda hungerkvalen om inte annat fanns till livs, så drack man vatten, vilket väl i någon mån tillfälligt dämpade hungern. Några bestämda måltider förekom det väl inte heller. hade nu ex. någon varit på fiske-

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Frgl. M 82

eller jakttur och kom hem med något ätbart, då tillreddes detta snarast och åt man sin tilldelning oavsett vilken tid på dygnet det nu än var. Man försökte också se till, att barnen höllo sig stilla - gärna lågo - så länge möjligt var, här väl ett slags " matbesparingssyfte " - den som höll sig stilla eller låg " tärde " ju mindre mat än den som var i rörelse, således nödvändighet när nödår rådde, man gjorde allt för att överhuvud taget kunna överleva, någon måltidsinrutning fick inte alls förekomma.

7/. Någon nämnvärd skillnad mellan vinterns måltidstider och sommarens förelågo inte här i nejden, frånsett sommaren då "anntimmän" skördearbetena pågingo, då åt man ett mål vid 4 - 5 tiden på morron innan man igångsatte dagens arbeten, frukost åts vanligast vid 7 tiden, oftast då bestående av potatis och salt sill, eller potatis och salt strömming - givetvis kunde även annan frukostmat förekomma, men hörde nog detta till undantagen i vardagslag.

Middagsmålet skulle alltid stå på bordet kl. 12, i

denna ingick åtskilliga olika rätter - allt tillrett av de hemmaproducerade produkterna - torsdagen utgjorde dock ett undantag härvidlag, då skulle tjock ugnspannkaka samt ärter och fläsk inmundigas - det var ju då " ärternas namsdag ", sålunda ofrånkomligt med dessa rätter.

" Afftva~~l~~n " aftonvarden intogs 4 tiden, även här förekom det maträttsvariationer.

" Kvälls~~va~~l~~n~~ " kvällsvarden = grötdax inföll vid 8 - tiden och serverades det då alltid kornmjölsgröt med mjölk - rätt så ofta tillsatt med lingon mos, såsom grötväta. Frånsett detta dagens sista mål, så hade man alltid mjölk eller - ej så dagligt förekommande - hemmabryggt maltdricka såsom måltidsdryck. Tunnbröd, smör och " gammalost " ingick i samtliga måltider - givetvis kunde även annat sovel ställas fram, dock inte så ofta. Mellanåt - vanligast under pågående slätter - kunde gröten ersättas med " sull " en blandning av tätmjölk och smulat tunnbröd eller havregryn. Under slättern bjöds det även någon gång på matsup av det

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 82

för ändamålet anskaffade slätterbrännvinet - detta av-
njöts vanligast i form av " kask " i samband med förmid-
dags och eftermiddagskaffets inmundigande, smörgås var ä-
ven ett tilltugg ^{vid} ~~XXXX~~ dessa kaffepauser.

S/.Sommartid förekom färsk fisk rätt så ofta - vinter-
tid var sådan fisk en sällsynthet - ersattes då av " gra-
fiskän " gravad fisk / hemmatillredd se uppteckning här-
om/.Tätmjölken var också dominerande vid denna årstid -
man hade ju kreaturen i fåbodarna - färskmjölken räckte
därför inte till alla gånger - tätmjölk med lingonmos
som väta till kornmjölsgröten smakade förträffligt.Välling
i flera variationer förekom - rätt vanlig var en välling,
som kallades för " nakna pojkar " = klimpvälling som ko-
kats på mjölk. Uppkokad och nersläppt-välling var också
rätt vanlig - denna reddes på mjölk och överbliven kall
kornmjölsgröt som skurits upp till vällingens klimpar.
" Grodrommsvälling - grodrommsgröt "välling och gröt till-
redd av potatisgryn kunde även förekomma - namnet härleder

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Fgl. M 82

från de uppmjukade grynens likhet med grodrommen, den kunde även kallas för " fiskögä- sillögägröt - välling " = fisköga - sillöga - även här är likheten namnuppkomsten, de flesta voro föga förtjusta i anrättningarna, men immunidigades de utan knot.

9/. När söndag eller annan helg råde, så bjöds det ej på aftonvard, men var " söndassmatn - häljässmatn " något " finare " om nu så kan sägas. Flera olika sorter av sovel fanns på bordet, mycket vanligt var tunnpannkakor till frukost - även kokta ägg kunde ingå i frukosten - havregrynsgröt serverades också då emellanåt. I regel skulle någon sorts kötträtt bjudas till middagen - var då ex. köttet kokat så serverades det en välsmakande mustig köttsoppa vari man kokat klimp, de fåtal gånger man stekte färsk fisk var då helg råde - vanligast så kokades som regel all fisk, även salt sill och salt strömming - endast den gravsaltade fisken serverades naturell. Någon slags specialmat för främmande - då dessa besökande kommo helt

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 82

oförmodat - såtillvida de inte inbjödos till " finrum-
 met " där trakterades då med " litet bättre av vad huset
 nu förmådde. Givetvis var förhållandet helt annat när främ-
 mande hade inbudits - rätt så ofta hände det då, att samt-
 liga av gårdsfolket deltog i dylik måltid. Någon åtskill-
 nad på mat mellan lejjda och husbondefolket förekom i re-
 gel inte. Samtliga hade samma " k8st " kost = mat.

söväl

10/. " S8väl - s8vlä " sovel - såvlet betydde i regel
 vad vi kalla smörgåspålägg. " Bus8vlä " fäbodsovel kalla-
 des i regel dylikt som tillreddes och bjöds på i fäboden,
 givetvis kunde man även säga så om en del av den mat, som
 hämtats från bodarna - vanligast kallades detta för " bu-
 matn " fäbodmater - en viss skillnad förelåg ju också e-
 mellan fäbodmat och " hemamatn " - hemmamaten = den, som
 framställdes hemma vid gården. Att här gå in för en redo-
 görelse om detta får annstå, det skulle ju bli alldeles
 för omfattande. Träbyttorna hade endast namn efter den
 rätt som förvarades i dem, " s8välfatä " = sovelfaten -

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Frgl. M 82

fat på vilket sovlet lades när det framsattes på bordet.

" S8väl, vriln " sovelvrilen = urholkad trädknöl vari man of-
 ta förvarade syltor och diverse småplock av kättsovel. "Ut-
ta s8väl, på brö " utan sovel på brödet - man nyttjade i re-
 gel alla sorter av sådant som räknades såsom sovel till på-
 lägg - undantaget härifrån när det gällde smörgåsar, som ju
 hade smör - även flott under pålägget, var fläsk i olika
 tillredningar, som lades direkt på bart bröd. Då man ex. åt
 pölsa, bruna bönor, potatis etc. till vilket man serverade
 fläsk^k, så tog man alltid ett brödunderlägg för fläsket, det
 ansågs i bägge sistnämnda fall vara höjden av frosseri - ä-
 ven brist på folkvett om man ej hade bröd till fläskunder-
 lägg utan åt fläsket enbart tillsammans med rätten.

" S8v|8 " = sovlig sades om indevid, som nyttjade över-
 hövan mycket av sovel på sina smörgåsar. " S8v|ä " = ordna
 med soveltillredning. " S8väl, samm " sovelsam sades om den
 husmor, som ständigt hade riklikt² med sovel på matbordet.

s8väl -

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 82

" Ha s8v~~l~~äss " det sovlas = det ordnar sig finfint med soveltillredandet, = smörgåspålägggen, Kokt kall fisk, plät- tar kalla med, potatismos / kall / smaksatt med klippt gräs- lök, sak samma med så " kryddad " och skivad kall potatis nyttjades också som såvel - oftast då kallad för " tårpar- ost " = torparost - även skomakareost , för all del rätt så smakligt - kanske i viss mån avvikande från vad som väl me- nas med sovel.

" Gusslånä - gussgåvan " gudslånet - Gudsgåvor var det vanligaste namnet på alla sorters mat - man ansåg ju maten vara given från Gud och vördade också allt vad matvaror nu hette. Den, som till äventyrs visade vanvörndnad, ansågs vara en hädare, som säkerligen också komme att straffas för detta.

" m8lär " = äta endast av en rätt då flera fanns på bordet betraktades såsom en " ~~stygge~~ styggelse inför både Gud och människor " sådan indevid var illa sedd och fick i re- gel vedernamnet " s8v~~l~~alkong " sovelkung, sades även vara " m8- lär - m8lar " .

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Frgl. M 82

s8v~~l~~ -

11/. " Schimatn " skedmat X dit räknades alla sorters mat som åts med sked, övriga rätter kallades rätt och slätt för " matn " mat - maten, någon enstaka gång kunde man väl säga ex. " ve fekk mosn å mjålka ättanpå " vi fick lingonmos och mjölk efteråt. " Ordet supanmat " kunde förekomma, dock rätt så sällan. - " Br8t - br8tä epunä " bröt, brutit inunder = vederbörande åt ordentligt ~~av~~ någon "grovrätt" = enklare " grövre " rätt för att minska åtgången av ev. följande smakligare rätt.

12/. " Masäkk - masäkkän " = matsäck - matsäcken - man " la te - jolä eärning masäkk f8r dan - f8r vekä " lade i - gjorde i ordning matsäck för dagen - för veckan o.s.v., " Fälk8st/n/ " färdkost - färdkosten. Vid jakt, fiske, myrslätter, skogsarbeten samt resor levde man på matsäck." Rös-tä d8m ma masäkk " /ut/rusta dem med matsäck./ Se ex. " rös-tä sä te skox " rusta sig för skogsarbete i tidigare uppt./

13/. Frånsett dagsmatsäck, som i regel bestod av färdiga smörgåsar - oftast då medfördes dessa i en rockficka,

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 82

veka
c

11

så bestod matsäck av följande - givetvis förekom en hel del undantag - smör-bröd,/i regel då tunnbröd bakat på kornmjöl /messmor, ost, både saltat, färskt och rökt fläsk, torkad kött vanligast då s.k. " fårfejol " fårviolin = torkad och rätt vanligen rökt fårbog, potatis, salt sill eller salt strömming, kornmjöl, mer eller mindre med kornmjöl uppblandat vetmjöl, havregryn till X " sull" = blandades i långmjölken, kaffe, socker, salt, pölsa, lingonmos, amerikanskt fläsk och de s.k. " knallan " mycket grovt och tjock hårt spisbröd - dessa två sistnämnda " rätter " när de funnos att inköpa, för de två - tre första dagarnas middagsmål kunde emellanåt även diverse hemmatillredda rätter nerpackas. En mindre flaska med oskummad mjölk - när sådan fanns i hemmet - medfördes, men som sådan mjölk lätt surnade så var " tjukkmjölka " tätmjölken den som medfördes i nämnvärd mängd - dylik mjölk var ju lagringstålig, " tjukkmjölkskruka " tjockmjölkskrukan = ett speciellt laggkärl nyttjades såsom förvaringskärl

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974

JTL. RAGUNDA

Frgl. M 82

tätmjölken.

14/. Vid jakt och fiske medfördes matsäcken i en a-
~~KÄTTARRENN~~ xelväska - rätt ofta av ^{kt} ankningvärd storlek - den
 var tillverkad av stadigt hemmagarvat läder - kallad för " ma-
 säkkän " matsäcken - även denna var hemmagjord. Smör och dyl.
 förvarades i ovala med omlottgående lock försedda hemmasløj-
 dade träaskar. Vid resor medfördes maten i " matspan " mat-
 spannen - ett ovallt träskrin, vanligast försett med sirligt
 utformade järnbeslag och lås, - inute försedd med ett mindre
 rektangulärt träskrin även detta beslaget på samma sätt - bå-
 da voro hemmagjorda. I skrinet förvarades bl.a. färdkassan jäm-
 te diverse nödvändiga småprylar. Färdbrännvin medfördes an-
 tingen i en bastant kopp@rflaska eller en " kutting " en
 mindre trækagge - emellanåt och i regel då av de ovanligt
 välbergade så nyttjades kantin för " eldvattnets " ^d färför-
 varing. / se uppt. om dylika /.

15/. " Fikkbäta " ficksmörgås var vanligaste nam-

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Frgl. M 82

- bäta

net på matsäck som medfördes i fickan." Tjilflaskä " = ~~XXXXXX~~ fickplunta, rätt så vanligt kilformad och således lätt att " kila " ner i fickan - därav torde benämningen ha uppkommit.

16/. "Osttyppä" osthöna kallades färskostbit som gavs till barnen då man sysslade med ystning.

17/. "Mättnäsgosakran - fälgött" marknadsgodsaker - färdgott var benämning på godbitar som hemfördes från re- son; i detta namn ingick även karameller o.dyl.,

x II. Bordsseder.

18/.Innan man började måltiden så " läste man te " bosch " till bords,när man hade ätit färdigt så lästes det " från bolä " från bordet - läsandet skedde högt och samtliga måltidsdeltagare höll^e händerna knäppta.Har hört åldringar,som upplevat nödåren berätta om,att då man efter en dylik svältperiod äntligen fått tillräckligt med mat på bordet,att samtliga då för första gången ånyo kunde äta sig mätta,då knäföll man vid läsandet,en tacksamhetsgård till

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 82

de goda gåvornas givare. Man var också fast övertygad om, att maten blev både smakligare och drygare med genom bordsbönens inverkan - den blev välsignad genom detta, säkerligen uppkommet av Bibelns berättelse om brödet och fiskarna. Ä-
~~XXXIX~~ ven berättelser från nödåren finnas, de berättande hade själva deltagit i måltiderna, där man först på övligt sätt läste bordsbön och då den otillräckliga maten då delades så att var och en erhöll sin lott, så läste husfar eller husmor välsignelsen över maten innan fördelning skedde, dylik fördelning eller läsning förekom inte då födotillgången var tillräcklig.

19/. Frånsett de större helgerna, så hade maten sin givna plats på bordet, all mat skulle stå på bordet när man åt, det ansågs vara en stor synd, att ex. sätta mat på en bänk etc. för att tagas där när man åt, man visade vördnad för dessa Guds Gåvor - bordet var dess rätta plats - visa vanvördnad = ställa mat på annan plats - var synd och komme säkerligen att straffas.

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Frgl. M 82

Alla i huset hade sina givna platser vid matbordet,
/ se tidigare uppt.härom /,och alla deltog i måltiden.

Att behålla huvudbonaden på vid måltiden - gällde så-
väl män som kvinnor och barn - ansågs vara en stor synd,man
visade då vanvördnad,som komme att straffas,vördnad visades
ju genom att man blottade sitt huvud.

20/.Matbord nyttjades alltid i hemmen - även i fäbo-
dar och kojpor,enda undantaget härifrån var när man åt ute
i det fria ex.vid myrslätter etc.Vad platser beträffar se i
föregående,även barnen hade sina givna sittplatser,för små
barn funnos säten,stolar o.dyl.men längre ben,så att de på
så sätt skulle komma i lagom " äthöjd ",ingen fick stå vid
bordet när måltid intogs,samma regel tillämpades även då man
åt ute i det fria,då satt samtliga direkt på marken,åt man
ex.då inne i en myrslätterlade så satt man på golvet.Att stå
när man intog en måltid - gällde ej när man ex.tog en smör-
gås vid jakt etc. - ansågs förvålla,att man " inte blev mätt".

21/.In mot sekelskiftet hade i regel varje familje-

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 82

medlem sina egna matbestick, barnen in i 1930 - talet. Vad skedmat betr. hänvisas till föregående. En och annan åldring - barn med, hade grötkoppen en porslinsskål varur de åto sin gröt. I nämnd ordning / ålders = vad tiden beträffar / åts det på trätallrikar eller träskålar, dylika av tenn, sådana av porslin även glaserad lera. In mot 1880 - talet brukade man sätta sitt matbestick bakom en på köksvägen uppsatt träribba, diskandet utförde ägaren med ein egen tunga. I " diskstjäl " diskstjäl sköljdes skålar, fat etc. torkades på en särskild handduk, varefter de sattes undan på en för ändamålet uppsatt hylla inne i köket, efterhand så hängdes ett skynke för hyllan, så småningom sattes dörren, skåpet började taga form. Enligt åldriga sagesmän, så började bordkniv och gaffel komma mera allmänt i bruk i början av 1860 - talet, dessförinnan hade täljkniven varit dominerande. Någon exakt " porslinstallriks-genomslags-datering " har varit omöjligt få klarhet om.

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Frgl. M 82

22./ I regel serverades kött, fläsk, fisk etc. antingen genom att kitteln sattes direkt på bordet eller uppslaget i någon skål, karott etc. förut styckat i lämpliga bitar att " hugga in på ", då sill förekom, så var " ransonen " en pr person, saltströmming 4 stycken. Sådana maträtter, som så kunde - d. v. s. deras koncistens så medgav, kunde emellanåt serveras på en " kakätallrik " tunnbrödstallrik - man vek då ihop brödet så att man fick flera lager, man åt då upp både rätt och tallrik, rätt så vanligt när man åt ute i det fria, å fäbod o. s. v. " Gris - svin " sade man om person, som grävde i sovlet med sina fingrar - = underförstått vederbörande betedde^e sig som en gris - svin i detta sammanhang hade betydelsen av att vederbörande sölade överhövan - detta tillvägagångssätt var allt annat än uppskattat, den " skyldige " fick i regel mer eller mindre drastiska påpekanden om sitt betende.

23/. " Vå sk8 ve äta nascht " var skall vi äta någon-

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Fgl. M 82

stans, här undermening bordet är så överfullt, det saknas plats för de ätande. / märk här det dialektala, som är bakvänt i förhållande till riksspråket, rätt vanligt i dialekten här /.

" Ve komms itt å äta " vi kommer inte åt att äta = bordet så fullsatt, att det inte ^e ⁿ fanns plats för den ätandes tallrik,

" Ha si ut på bolä s8m hatä ha ha v8rä storhålj " det ser ut på bordet som det har varit storhålg." Tårparbol - fättemansbol " torparebord - fattigmans bord = när det var knapert på bordet, voro rätt vanliga talesätt, även " ha ä gått omm r8m på bolä " det är gott om utrymme på bordet kunde förekomma då det gällde denna sak..

24/. några berättelser om dylik förekomst har jag ej hört här i hemnejden. Hur fattigt man nu än kunde ha, så fanns det alltid ett bord av något slag där man intog sin föda.

25/. Att prata under måltiden ansågs vara något med - snudd på " dödssynd " maten skall tysta munnen, var en sak, som vi barn ipräntades - ofta med " ~~XXXXXX~~ eftertryck ", man skulle ha matro, allt pratande störde denna ro, som ju

fick något hade något av andakt över sig. Lika åsikt gällde då någon " nåfftä ått sä göbitan " plockade åt sig godaste matbitarna. Att äta glupskt - rapa etc. har behandlats i frågelista 33.

26/. Man höll mycket strikt på middagsvilan, som så vitt nu möjligheter förelåg skulle vara en timma, har hört berättas om, att det har förekommit, att man emellanåt haft ett " vilotimmesmärke " där solen på lika sätt ^S som ex. middagsmärket angivit tiden, Var det ex. skördebärgningsbrådska och det såg dra ihop sig till oväder, då kunde denna vilopaus förbigås, dock tog man igen så förlorad vila vid första lägliga tillfälle. En kort vilopaus hörde alltid till det ofrånkomliga efter övriga måltiders intagande - en av dessa kallades för " grötvila " = således efter grötätning. Vad vila på maten beträffar så var det ett allmänt talesätt " vil på matn f8r annasch så tron / matn / han ha k8mä te n hunn " vila på maten för eljest tror den, att den har kommit i en hund.

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
JTL. RAGUNDA
Frågl. M 82

k8mä
00

För " jätarn " den, som vallade kreaturen gällde det nog inte några bestämda vilotider, då djuren vilade så tog den, som vallade sig en vilopaus, som givetvis avbröts då kreaturen åter igångsatte betandet. - Vad snåla bönder och ätandet beträffar - så fanns det förr ett mycket vanligt talesätt, som löd: den största förargelse man kan åstadkomma för en snål bonde, är att äta mycket och sedan gå ut i skogen och skita .-----

27/." lycka i arbetet " skulle den person säga när han kom in i en gård när måltid intogs - om han ville visa sig dels vara bildad - dels vara vänligt inställd. Gästfrihetens oskrivna lag hölls i helgd, därför inbjöds oförmodad besökare alltid att deltaga i då pågående måltid men, fick han då själv avgöra saken. Annorlunda ställde sig saken när besök inföll i julens omedelbara närhet, den besökande måste då intaga något, eljest så " bar han med sig jultrevnaden då han gick". Den som åt med huvudbonad på riskerade även att födan ~~han~~made i " huvudet.

ULMA 29421. E. J. Lindberg. 1974
 JTL. RAGUNDA
 Fgjl. M 82